

Csibi Norbert – Schwarzwölder Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon. Tanulmányok.*

Kronosz, Pécs, 2018. 394 oldal.

Az egy híján másfél tucat szerzőt felvonultató kollektív vállalkozás – amelynek kiindulópontját a szerkesztői előszó értelmében egy 2016 eleji, a Pécsi Tudományegyetemen lezajlott történeztudomány-konferencia adta, amely a teljes dualista periódus helyett elsősorban a 19. század fordulóját helyezte fókuszba – egy rövid, de tartalmas szerkesztői bevezetőt és egy átfogó áttekintést követően öt jól elkülönülő tematikai egységbe rendezve gyűjti egybe a tanulmányokat. Ez az öt tematikai blokk az alábbi kulcsszavak köré szerveződik: birodalmiság és modernizáció; a politikai szféra megújulása; a modernizációs nemzetépítés gyakorlatai; az egyházak, a nemzetállamiság és a modernizáció; végül a hazai magyar és nem magyar nézőpontok (az úgynevezett „nemzetiségi kérdés”).

Mindjárt a kötet címadásánál érdemes egy pillanatra elidőzni. Annak főcíme tudniillik egyértelműen a II. világháború utáni évtizedek angolszász politikatudománya által kidolgozott úgynevezett *nation-building*-konceptióra utal, és a kötetben helyet kapó írások többségéről is megállapítható, hogy ennek az (azóta is kurrens) kutatási iránynak a szemléletére és módszertani hagyományaira támaszkodik. Ez az 1960-as években a fősodor részévé lett megközelítés ugyanis – a nyugati gyarmatbirodalmak felbomlásának hozadékaként létrejövő új államok politikai-társadalmi és gazdasági konszolidációját vizsgálva és annak hatékonyságát elősegítendő – a nemzet és állam létrejöttét nemcsak hogy egymástól elválaszthatatlan, hanem (néhány nyugat-európai kivételtől eltekintve) kifejezetten modern jelenségként értelmezve tanulmányozta tárgyát globális keretekben és makroszintű összehasonlító elemzések útján. Amíg azonban a nemzetközi szakirodalomban régóta vitatott kérdés a nemzet- és államépítés territóriumának elhatárolása, illetve a pontos elhatárolhatóságuk nehézsége, addig a kötet szerkesztői a nemzet- és/vagy államépítés dilemmáját feloldva a kettőt egyaránt felölelő „nemzetállam-építés” kifejezés alkalmazása mellett döntöttek. E terminológiai huszárvágás révén azonban a hangsúly óhatatlanul erősebben helyeződik az *állam* indukálta modernizáció különböző aspektusainak kérdéseire, míg az előbbiből eltérően *kulturális jelenség*ként is értelmezhető *nemzet* kialakulásának és/vagy megújulásának az államtól függetlenített vizsgálata már kevesebb figyelemben részesül. Erre persze a vállalkozás kronológiai horizontja is sokban magyarázatul szolgál, hiszen a 19. század utolsó harmadának szereplőit sokkal erőteljesebben foglalkoztat(hat)ta már az 1867-es kiegyezés által elnyert kvázi teljes szuverenitás birtokában az államépítés, mint a nemzeti kultúra „önmagában” vett megújítása. Ez utóbbi ugyanis jellemzőbben a 18. század utolsó évtizedeiben és a 19. század első és második harmadában aktív értelmiségiek számára bírt elsőrendű fontos-

sággal, ahogy természetesen a társadalmi emancipáció évtizedekig megoldandó kérdésként nyomasztó terhe is lekerülhetett az 1848 utáni politika napirendjéről. Az alapkérdés a dualizmus korában már sokkal inkább úgy tevődött fel a kortársak számára, ahogy arra a szerkesztők és a szerzők többsége is több ízben rámutat, hogy a kulturálisan és politikailag immár megújult magyar nemzet az elsörendűen sajátjának tekintett állam szuverenitásának a megszilárdítását miképpen érvényesítse kül- és belföldön egyaránt, másként fogalmazva, miképpen tudja erősíteni az immár (szinte teljesen) általa kontrollált állam par excellence nemzeti jellegét. Kifelé ez elsősorban a ciszlajtán birodalomféllel szembeni egyenrangúság garantálását, valamint a dualizmus rendszerének az ismétlődő centralizációs és föderalizációs kísérletekkel szembeni megóvását, befelé pedig a nem magyar ajkú népesség rivális (saját) nemzetépítő törekvéseinek mérséklését és, amennyire lehet, korlátok közé szorítását jelentette. Hogy ebben a modernizációs folyamatok mennyire voltak a magyar nemzetépítés segítségére, arra a kötet alcíme a reformkori programatikus „haza és haladás” szókapcsolatot „haza és/vagy haladás” szintagmává parafrázálva utal. Az urbanizáció, a közigazgatási centralizáció, a közlekedési és gazdasági infrastruktúra fejlesztése kétségkívül a nemzetállami kohéziót erősítette. Az oktatási rendszer fenntartói fragmentáltsága (benne az autonóm vallásfelekezetek erős jogosítványaival és súlyával), valamint a politikai berendezkedésnek a korszak egészében (a csaknem mindent átható hazafias frazeológia és egyre gyakoribb nacionalista felhangok ellenére) dominánsan liberális alapállása, de a dualista rendszer lényegi megváltozhatatlansága és Ferenc József személyére szabottsága ellenben korántsem feltétlenül hatottak a nemzetállami homogenizáció előmozdítóiként, sokkal inkább annak nyilvánvaló korlátait jelölték ki.

Visszatérve a kötet tartalmi felépítésére, annak arányairól megállapítható, hogy amíg a politikum, a modernizációs gyakorlatok és a nemzetiségi kérdés tárgyalására négy-négy írás is jut (az utóbbi tematikai egységben egy bevezető tanulmánnyal ellátott, részletesen jegyzetelt forrásközléssel Cieger Andrásról), addig a birodalmiság és haladás kérdéseinek szentelt blokk három, az egyházak modernizálódását tárgyaló rész pedig már csak két tanulmányból áll. Az arányok pusztán érzékeltetésén túl a tematikus egységek felépítése természetesen bővebb ismertetést kíván. Annyiban mindenképpen, hogy felmérhessük, a közölt írások milyen mélységben fedik le, illetve töltik ki a címük által jelzett tematikai horizontokat és koncepcionális kereteket.

Átfogóan annyit érdemes előrebocsátani, hogy a kötet bizonyos értelemben többet is nyújt a címében és alcímében megadott témamegjelölésnél. A többlet térben és időben egyaránt megmutatkozik, amennyiben a tanulmány szerzők között vannak olyanok, akiknek írása alapvetően nem Magyarországra fókuszál (Varga Bálint és Spannenberger Norbert historiográfiai tárgyú szövegei), jóllehet ők is a dualista államalakulat keretén belül maradnak, és részben kitekintenek témájuk magyar(országi) vonatkozásaira is. Másoké (a protestantizmus századfordulós útkereséseit áttekintő Hatos Pálé, valamint a magyar és a Monarchia utódállamaiban megjelenő élclapok etnikai ellenségképeit összehasonlító Tamás

Ágnesé) pedig nem ér véget a dualista periódus alkonyával, hanem a két világháború közötti (sőt, Hatos esetében az utána is kitekintő) fejlemények számbavételével zárul. Az egyes részek tartalmi lefedettségét illetően azonban már némileg vegyesebb kép tárul az olvasó elé. (Noha természetesen nehezen elképzelhető, de legalábbis reálisan nem elvárható olyan tanulmánykötet összeállítása, amely, bármilyen gondos is a szerkesztői munka, akárcsak megközelíthetően képes volna kielégíteni az egy-egy téma kapcsán megfogalmazható szakmai elvárások teljességét, különösen az olyan önmagukban is könyvtárnyi irodalmat felvonultató kérdéskörök vonatkozásában, mint amilyen a modernizáció, a nemzet- és államépítés, illetve ezek bonyolult összefüggésrendszere.)

A tematikai kiegyenlítettség tekintetében a politikum, illetve a nemzetépítési gyakorlatokat fókuszba állító fejezetek emelhetők ki. Az előbbi blokk szerzői három emblemikus politikus, Apponyi Albert és Justh Gyula politikai törekvéseinek (Anka László és Szendrei Ákos tanulmányai), illetve Jászi Oszkár ideológiai ellenségkép-fogalmának elemzése (Pók Attila) mellett a 20. századi magyar modernitás egyik „inkubátorának” tekinthető Galilei Körnek (Csunderlik Péter) szentelnek egy-egy tanulmányt. Az utóbbi tematikus egység szerzői pedig a közigazgatás (Székely Tamás), a bankrendszer (Gál Zoltán), az iparoktatás (Vörös Katalin), illetve a mezőgazdaság etnoregionális szempontú (Nagy Mariann) modernizálódásának a kérdéseit járják körül. Némileg „féloldalasabb” ugyanakkor a másik három blokk, amely jelző azonban kizárólag a szerkezeti egység tartalmi felépítését hivatott érzékeltetni, és semmi esetre sem a bennük közölt tanulmányok színvonalát minősíti. A birodalmi modernitás tematikáját körüljáró írások között a magyar közvéleménynek az annexió előtti évtizedek változó Bosznia-képét feltáró, impozáns terjedelmű és primer forrásokkal gazdagon alátámasztó tanulmány (Ress Imre) mellett egy alapos összehasonlító áttekintés olvasható a k. u. k. térség történetírásainak birodalmi témaválasztásairól, és egy esettanulmány a Bukovina-történet klasszikusának tekinthető Raimund Friedrich Kaindl munkásságáról (a fentebb már említett Varga és Spannenberger tollából). Ezen fontos és releváns, de mindenekelőtt a birodalom perifériáján vagy perifériája kapcsán megfogalmazódó kérdésfelvetések mellett azonban legalább egyetlen írás erejéig érdemes lett volna a birodalmiság-kérdéskör bécsi vagy valamely par excellence örökös tartománybeli nézőpontjára is önálló írásban reflektálni. Az egyházak és a nemzetállami modernizáció kapcsolatát körüljáró rész esetében pedig szembetűnő, hogy amennyire problémaorientált és alaposan kidolgozott áttekintések olvashatók a hazai katolicizmus és reformátusság nemzeti modernizációra rezonáló átalakulásáról Klestenitz Tibortól és Hatos Páltól, annyira érződik a hiánya a többi felekezettel, különösen a 19. századi hazai polgárosodásban kulcsszerepet játszó evangélikusokkal vagy a modernizációs stafétát mindinkább átvevő (a neológ és/vagy fokozódó mértékben kikeresztelkedő) zsidósággal kapcsolatos írásoknak. A nemzetiségi blokk négy szövege pedig sajátosan oszlik kétfelé a már említett forrásközlő és a késő dualista és két világháború közötti időszak magyar – nem magyar etnikai karikatúráit össze-

hasonlító írásra, illetve a két meghatározó, mégis jelentősen eltérő lehetőségekkel élni tudó magyarországi nemzetiség, a hazai románok és a szlovákság, valamint a magyar nemzetállam-építés összetett viszonyrendszerét a 18. századi előzményektől átfogóan tárgyaló összefoglaló tanulmányra (mindkettő Ábrahám Barna interpretálásában).

A kiadvány legfőbb erényének – a jelzett hiányok ellenére is – az átgondolt szerkezetét és a közölt írások nagy többségének egyenletesen magas színvonalát tartom. A témagazdagság és a szerzők számossága miatt természetesen az alábbiakban csak néhány fontos és jellemző momentum kiemelésére van lehetőségem.

A kötet bevezető írásában ifj. Bertényi Iván nagy ívű áttekintésben vázolja fel a hazai liberális nacionalizmus fejlődését a reformkortól a „Nagy Háború” küszöbéig, amelynek során a fő hangsúly az ellenzéki pozícióból gyakorolt „mozgalmi” szakasz elvhűsége és idealizmusa, majd a kormányhatalom birtokába jutott gyakorlati megvalósítás periódusának nyilvánvaló különbségei mellett is az alapvető kontinuitásra helyeződik. Bertényi meggyőzően érvel amellett, hogy az 1867-es rendszer liberalizmusa az idő múlásával nem elsősorban azért vált a kortárs megfigyelők meglátása szerint is egyre konzervatívabb színezetűvé, mert működtetői ne szerették volna azt, ahol lehetett, liberálisabb irányba továbbfejleszteni, hanem mert az a dualista berendezkedés törekeny egyensúlyának biztosítása érdekében bel- és külföldön folyamatosan kisebb-nagyobb kompromisszumokra kényszerült, miáltal a hatalom gyakorlói a rendszer megreformálása helyett a status quo megőrzésében látták működőképessége fenntarthatóságának a zálogát. A liberalizmus középosztály-központúsága pedig – ahogy másutt, úgy – a századforduló Magyarországon is olyan alapvetően új kihívásokkal kényszerült szembenézni a tömegek mobilizálására építő bal- és antiliberalis jobboldal megjelenésekor, amelyek aztán a bekövetkező viláégéstől függetlenül is alapjaiban erodálták a nemzeti szabadelvűség politikai hegemoniáját.

A birodalmiság és nemzetépítés összefüggései vonatkozásában fontos megállapításnak tartom, ahogy az Varga Bálint írásából egyértelműen kiolvasható, hogy a fénykorát az 1850-es években élő Habsburg-állampatrióta történeti narratíva a birodalmi perifériákon is támogatókra talált, olykor jelentős történészek életművében is, sőt, egy idő után elsősorban ezekben a térségekben vívott ki erős pozíciókat, az erősödő és széttartó nemzeti történetírások pedig saját narratívájuk kimunkálásakor számos esetben aktívan építettek a birodalmi keretek termékeny felhasználhatóságára. A századforduló utáni intellektuális klíma viszont egyre kevesebb lehetőséget kínált már a nemzetek és etnikumok feletti beszédmód következetes képviselői számára, ahogy arra a Spannenberger Norbert által prezentált bukovinai esettanulmány is rámutat. Ress Imre írása ugyan nem összbirodalmi horizontból, hanem magyar nézőpontból tekinti át a Bosznia-Hercegovinával kapcsolatos közéleti diskurzus kibontakozását, miáltal – egyebek közt – bravúros látéletét adja annak a paradigmaticusnak is értékelhető átalakulásnak, amelynek során például a magyar függetlenségi párt hangadó politikusai a térségbeli nemzeti önrendelkezés elsőrendű hazai támogatóiból a századforduló után

már a lehangosabban (és az uralkodó koronázási esküjére hivatkozva!) követelték az 1870-es évek végén megszállt terület Magyarországhoz csatolását.

A politikai élet modernizálódásának szentelt fejezet írásainak tétjét alapvetően meghatározza, hogy kizárólag olyan politikusokra és/vagy politikai véleményformálókra fókuszálnak, akik a dualizmus idejét (mindvégig vagy döntően) ellenzéki pozícióban töltötték, miáltal programjuk gyakorlati megvalósítására értelemszerűen korlátozott lehetőség nyílt, ha nyílhatott egyáltalán. A szerzők ezért első-sorban nézeteik (in)koherenciáját vizsgálják (mint az Apponyi Albert-i politikát „ideológiai kötéltáncként” értelmező Anka László), vagy egy téma kapcsán képviselt álláspontjuk alakulását ismertetik (Justh Gyula és a meg nem valósuló választójogi reform nyomon követésével Szendrei Ákostól). A Galilei Kör és Jászi Oszkár ellenzékiisége persze nemcsak a kormánypárttal vagy a dualizmus rendszerével állt szemben, hanem az általuk (is) gyökeres megújításra szorulónak értékelt hazai gazdasági-társadalmi realitások összességének paradigmaticus átalakítását tűzte ki célul, ami azonban a világháborús összeomlás bekövetkeztéig nyilvánvalóan lehetetlen küldetésnek bizonyult. Az idős Jászi saját életútját a kézenfekvő párhuzamként kínálkozó Tomáš Garrigue Masarykéval egybevető keserű számvetéséből kiinduló (ti. az azonos világnézet, elvek és célok az egyiket megbecsült országalapítónak, a másikat kudarcos száműzötté tették) Pók Attila a markáns ellentétpárookra építő és ezáltal történelmietlenül leegyszerűsítő fogalomhasználaton túl a Jászi Oszkár-i gondolkodásmód *etikai* dimenziójára és annak megszívlelendő tanulságaira hívja fel a figyelmet.

A modernizációs gyakorlatokat tárgyaló írások közül a közigazgatás modernizálását vizsgálva Székely Tamás a kérdés permanens napirenden maradása és az 1880-as évek reformsorozata ellenére annak megrekedését húzza alá, amely látélet lényegében a vonatkozó szakirodalom megállapításaival vág egybe. Számos bizonyosság dől meg vagy helyeződik ugyanakkor új megvilágításba a hazai bankrendszernek a nemzetgazdaság kiépítésében játszott szerepét feltérképező tanulmányban. Gál Zoltán írásából megtudhatjuk például, hogy „a [magyar] bankrendszer közvetítő és gazdaságfejlesztő szerepe erősebb volt a 19–20. század fordulóján, mint az ezredfordulón” (211), ami ráadásul jellemzően *belső* tőkefelhalmozáson alapult; vagy azt, hogy a hazai bankrendszer Budapest-központúsága alapvetően nem Trianon folyománya, mert már a dualizmus idején is nyilvánvaló volt a később csak tovább erősödő tendencia a tőke intézményi és térbeli koncentrációjával kapcsolatban. Az írás számomra legérdekesebb megállapítása azonban a pénzüpiacok regionális átrendeződésének a dinamikája okán fogalmazódik meg, nevezetesen, hogy az urbanizációs trendekkel korrelálva a 20. század elejére a fejlődés súlypontja nyugatról egyértelműen a kelet-magyarországi régióban kialakult innovációs zóna városaiba (Miskolc, Debrecen, Nagyvárad, Arad, Temesvár) tevődött át. Nagy Mariann összehasonlító kutatásaiból pedig arra derül fény, hogy a mezőgazdaság dualizmus kori modernizációjának élvonalát két olyan multietnikus régió képviselte, ahol a magyarság számbeli kisebbséget alkotott (a Moson és Sopron vármegyékből álló úgynevezett Nyugat-Dunántúlt 42%-ban,

a Bács-Bodrogot, Torontált és Temest magában foglaló Délvidéket pedig 30%-ban lakták magyarok). E két régió kiemelkedő mezőgazdasági mutatói háttérben jórészt persze természetföldrajzi és infrastrukturális adottságok (a vasúthálózat kiépítettsége) álltak, az összehasonlító vizsgálat eredményei mindenesetre cáfolják, hogy a dualizmus kori hazai mezőgazdaság modernizálódásának nyertese magától értetődően az ország geográfiai és etnopolitikai centruma lett volna. Vörös Katalin tanulmányának példaértékűen felépített gondolatmenetéből pedig azt emelném ki, hogy a dualizmus kori oktatáspolitikai általános trendjeivel egyezően az állam az ipari szakképzés esetében is a közép- és felsőfok fejlesztésére koncentrált, amelynek résztvevőit vizsgálva ellenben arra is fény derül, hogy a magyarosodás a felsőfokú tanintézetekben ugyan kétségbevonhatatlan volt, a középfokú ipariskolák tanulói körében viszont (a századforduló körüli vizsgált másfél évtizedben legalábbis) már relatíve csökkent a magyar nemzetiségű tanulók dominanciája.

Az egyházak modernizálódásának szentelt fejezetben Klestencz Tibor tanulmánya arra a szembetűnő ellentmondásra mutat rá, amely a XIII. Leó kezdeményezte vatikáni modernizációs fordulatot támogató hazai katolikus arisztokrácia és alsópapság hitbuzgalmi, egyesületi, politikai és különösen sajtómozgalmi kezdeményezései és azok sok esetben látványos eredményei, valamint a kormány kinevezésétől függő, következképp látványosan kurzuskonform prelátusok ezeket mérsékelő magatartása és hagyományosan államközpontú felfogása között feszült. Hatos Pál írása pedig a századfordulóra a politikai katolicizmus harcos aktivizmusa, valamint a szociáldemokrácia és polgári radikalizmus képviselte materialista világnézet támasztotta kihívással és e két pólus közötti választási kényszer dilemmájával szembesülő protestáns (pontosabban: református) megújulás alternatíváit veszi számba, majd a mindenekelőtt Ravasz László életútjával fémjelzett újkonzervatív irányzat sikeres felülkerekedését követi nyomon.

Végül a nemzetiségek kapcsán először egy Concha Győzöttől származó, eddig publikálatlan visszaemlékezés révén nyerhetünk betekintést Cieger András közlésében id. Andrassy Gyulának a kérdésre vonatkozó nézeteibe. Az őt a megalapítandó Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület elnökének felkérni szándékozó Concha kapacitálását előbbi a 19. századi liberális államrekonstrukció klasszikus érvrendszerével hárítja el – Andrassy meglátása szerint ugyanis a nemzetiségi elv államalapító potenciálja az 1880-as évekre immár végérvényesen kimerült, a jövő a kis államok létezésére ellen dolgozik. (Ide kapcsolódik, hogy Rész Imre írásában arról is olvashatunk, hogy a reálpolitikus Andrassy az 1860–70-es évek fordulóján az akkor belgrádi főkonzul Kállay Bénivel még azon fáradozott, hogy az érintett délszláv népek törekvéseit kielégítendő Bosznia-Hercegovina nyugati, zömmel horvátok lakta sávját a Monarchiához csatolják, nagyobbik részét viszont a Szerb Fejedelemséggel egyesítsék.) Ábrahám Barna széles merítésű áttekintéséből pedig azoknak a hagyományos nemzeti narratívákba nehezen vagy egyáltalán nem illeszkedő szlovák és román értelmiségieknek a megismertetését emelném ki, akik egyszerre fáradoztak saját etnikai közösségük kulturális nemzetépítésén és utasították el az országos érdektől elkülönülő politikai törekvéseket – akiknek az

esetében tehát a magyarországi hazafiságukat nem írta felül etnikai származástudatuk. Tamás Ágnes imagológiai összehasonlítása végül azt a folyamatot érzékelteti, amelynek során az etnikai/nemzeti riválisok karikírozásában megmutatkozó technikák permanenciája mellett a világháborútól kezdve a karikatúra műfaja mindinkább a propaganda kiszolgálójává vált, miközben témaválasztása a nevenségesség regiszteréből lassacskán a kriminalizáció terepére helyeződött át.

Végezetül egyetlen hiányosságra és néhány apróbb tévedésre hívnám fel a figyelmet. A kötet tudományos kiadványhoz méltóan névmutatóval zárul, amelybe azonban lényegében csak a főszövegbeli névelőfordulások kerültek be, ami azért is kifogásolható, mert így a tanulmányok zöméhez társuló impozáns jegyzetapparátusok sokszor alapszerzőket felvonultató hivatkozásai sikkadnak el, illetve válnak nehézkesen vagy véletlenszerűen visszakereshetővé. A gondosabb mutatókészítéssel az olyan figyelmenlésegek is kiküszöbölhetők lettek volna, mint például a csak névrokon és más-más korszakban működő két Dessewffy Aurél egybemosása (ti. a mutató egyazon tételként jelzi őket). Spannenberger Norbert tanulmányában bukovinai pátriárkáról és általános iskolákról olvashatunk (metropolita és elemi iskolák helyett), más ízben pedig Szlovákiaként utal a dualizmus kori felső-magyarországi régióra (amelynek alternatívájaként a Slovensko-fogalom immár bevett magyarításának számító Szlovákiöld használata sokkal szerencsésebb lett volna – ahogy Ábrahám Barna is következetesen ezt a változatot használja –, mint a terminológiai anakronizmusnak számító, bár a nemzetközi szakirodalomban sajnos immár általánosan használatos Szlovákiáé). Hatos Pál az evangélikus Pulszky Ferencet is a katolikus államférfiak közé sorolja, Vörös Katalin pedig megjegyzi, hogy – több másik hazai népcsoporthoz hasonlóan és az erdélyi szászokkal szembeállítva – a magyarországi németeknek sem voltak saját középiskoláik. E megállapítást annyival mindenképp érdemes korrigálni, hogy a 20. század elejére valóban több, korábban német tannyelvű hazai gimnázium is teljesen magyar tannyelvre váltott (így a felsőlövői, löcsei és iglói evangélikus tanintézmények), ez azonban esetükben nem kényszer hatására történt, így a jelenség véleményem szerint (az intézményes beavatkozást sugalmazó) magyarosítás helyett sokkal inkább a (spontán) magyarosodás számlájára írható. Mindezek az apróbb (esetenként nyilván inkább figyelmenlésegből származó) pontatlanságok és anomáliák mindazonáltal nem befolyásolják a kiadvány általános színvonalát és szerkezeti átgondoltságát, így azt haszonnal forgathatják az egyes résztémák és a hazai nemzetállam-építés vizsgált korszakbeli általános dinamikája iránt érdeklődők egyaránt.

Lajtai L. László